

Baltisakslased Eesti Vabariigis 1920.–1930. aastail

Baltisaksa Kultuuri Selts Eestis korraldas Tallinna Keskraamatukogus 11. septembril 2010 kunsti- ja kultuuriloolise seminari „Baltisakslased Eesti Vabariigis 1920.–30. aastail”.

Seminari avas selle peakorraldaja Anne Untera, kes osutas baltisaksa rahvusvähemusega seonduva probleemistiku jätkuvalle aktuaalsusele Eesti kultuurielus, mida näitas ka debatt Maatra Talurahvamuuseumi reorganiseerimise ümber.

Seltsi kauaaegse esimehe Olev Liiviku ettekanne oli pühendatud vahest olulisimale baltisaksa institutsioonile 1920.–1930. aastail – Baltisaksa kulturomavalitsusele aastatel 1925–1940. Ta viitas kõigepealt Kaido Lauritsa põhjalikule magistritööst välja kasvanud monograafiale „Saksa kulturomavalitsus Eesti Vabariigis 1925–1940” (2008), kuid mõonis, et teema kätkeb rohkesti võimalusi edasiseks uurimiseks. Intrigeerivamatest küsimustest nimetagem näiteks Eestis 1925. a. vastu võetud kultuurautonoomia seaduse erandlikkust Läänes ja selle erandlikkuse oletatavaid põhjusi. Nii nagu Eesti vähemusrahvuste kaitse deklaratsioon (1923) teenis ka see nähtavasti eelkõige noore väikeriigi diplomaatilisi eesmärgi, olles mingil määral suunatud sisekonfliktide vältimisele, mis lisaks majanduslikule nõrkusele ja sotsiaalsetele vastuoludele oleksid riigi stabiilsusele ehk ohuks olnud. Kuigi kultuurautonoomia seaduse päevakorda võtmisel ja väljatöötamisel oli määrav osa Eesti poliitikutel ja diplomaatidel, väärib tähelepanu ka kodanliku Saksa-Balti erakonna osa selles. Vaatamata rahvusgrupi väiksusele – 1922. aastal 1,7% elanikkonnast – oli baltisaksa eliit siiski säilitanud teatava autoriteedi. Seoses vabadussõjalaste liikumise kasvava populaarsusega on mõistetav suhteliselt terav reageerimine natsliku meelsuse levimisele baltisaksa institutsioonides – muu hulgas 1932. aastal valitud Saksa kultuurinõukogu laialisaatmisega valitsuse poolt ning selle uute, 1934. aastal toimunud ning viimaseks jäänud valimiste väljakuulutamisega.

On märkimisväärne, et kultuurautonoomia võtsid omaks ja seda teostasid peale sakslaste ainult juudid. Sakslaste konsolideerumine kulturomavalitsuse ümber – selle loomiseks vajalikku algkatastrisse registreerus 97% valimisõiguslikest kodanikest – ei pane eriti imestama, arvestades sakslaste distsipliinitunnet ja positsiooni iseseisvunud Eestis. Nende peamine mure oli saksa keelse hariduse tagamine saksa lastele ja selle nad ka saavutasid. Vaatamata baltisakslaste arvu vähenemisele paari tuhande võrra juba 1930. aastate keskpaigaks saksa koolide võrk hoopis tihenes, olles sellal juba poolenisti finantseeritud Saksamaa poolt.

Dorothee M. Goeze Marburgi Herderi Instituudist andis ülevaate Hellmuth Weissi isiklikust pärandist instituudis. Hellmuth Weiss (1900–1992), erialalt raamatuteadlane, oli Saksa kulturomavalitsuses kultuuriameti juhataja ja aastail 1938–1939 selle president, alates 1938. aastast Riiginõukogus saksa ja juudi kulturomavalitsuste esindaja ja alates 1939. aastast saksa kogukonna vastutav esindaja kõigis ümberasumisega seotud küsimustes. Aastail 1941–1944 oli ta kultuuripoliitika osakonna juhataja (*Bezirksdirigent*) Eestimaa kindralkomissariaadis. Pärast sõda oli H. Weiss 1950. aastal Herderi Teadusnõukogu (HFR) asutajaliige Marburgis, 1952–1959 Herderi-Instituudi raamatukogu juhataja, 1959–1965 instituudi direktor ja Herderi Teadusnõukogu juhatuse esimees. Ühtlasi oli ta Balti Ajaloo Komisjoni juhatuse liige ning „Baltische Bibliographie” vastutav toimetaja. Tema pärand anti Herderi-Instituudi arhiivile üle 1992. aastal ja see hõlmas originaalide osas materjali aastaist 1947–1990. Kuna tema varasem arhiiv läks kaotsi, on ta Saksa kulturomavalitsuse kohta hiljem üht-teist kogunud. Mis puutub ümberasumisse, siis on huvipakkuv Balti Ajaloo Komisjoni dokumentatsioon aastast 1962, mis sisaldab umbes 50 baltisaksa isikuga tehtud küsitluste tulemusi: see teema oli baltisakslaste seas 1960. aastate algul aktuaalne. Hellmuth Weissi kirjavahetuspartnerite seas on palju eesti ajaloolasi ja bibliograafe; osalt puudutab see kirjavahetus Wanradt-Koelli katekismuse fragmentide leidmist tema poolt Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogus 1929. aastal ja selle tähtsust Eesti kultuuriloole.

Kristiina Kivilaane ettekanne käsitles baltisaksa seltse Tallinnas nimetatud perioodil ning sundis nende sotsiaalset aktiivsust taas imetlema: Saksa Seltside Liitu kuulus 1923. aastal 71, 1939. aastal – juba 128 seltsi üle Eesti. Teadusseltsidest oli tuntuim Eestimaa Kirjanduse

Ühing, mille kogudel ja muuseumi tegevusel oli põhjapanev tähtsus mitme Eesti muuseumi jaoks. Ühele konkreetsele valdkonnale spetsialiseerunud seltsidest olgu nimetatud Psüühiliste Uurimuste Selts (asutatud 1928) ja Tallinna Grafoloogiline Selts (1923). Algul kiratsenud Eestimaa Põllumeeste Selts ei hääbunud, vaid 1930. aastate lõpuks hoopis kasvas. Elukutsete järgi organiseerunud seltsidest paistavad silma Tallinna Saksa Kooliõpetajate Selts, mis kuulus Saksa Õpetajate Liitu Eestis, ning Eestimaa Arstide Abistamise Selts ja Praktiliste Arstide Selts Tallinnas. Ülemaalistest seltsidest olulisemaid olid Eestimaa Ühiskasuline Selts, milles on nähtud Eestimaa Rüütelkonna järglasorganisatsiooni, ja Eestimaa Vastastikkuse Abiandmise Selts, nagu ka naiseltse koondav Eestimaa Saksa Naisliit. Baltisaksa seltside üheks lipulaevaks loeti 1854. aastal asutatud meestelauluseltsi Revaler Liedertafel. Juba 1849. a. oli asutatud Saksa Meestelaulu Selts – *Revaler Verein für Männergesang*. Mitte ainult see nn. härradeõhtuid korraldav selts, vaid enamik teisigi olid tegelikult meesteklubid. Vanimaid meesteklubisid oli Tallinna Aktsiaklubi, asutatud 1789. aastal, samuti 1820. aastal asutatud Mustpeade klubi, mida külastas 1935. aastal Tallinna klubi „Centum” esindajate hulgas ka Konstantin Päts.

Aastast 1926 Eestimaa Kirjanduse Ühingu Muuseumi nime kandva Provintsiialmuuseumi kogude kujunemisest aastail 1842–1939 kõneles Tõnis Liibek Eesti Ajaloomuuseumist. Kes on tuttav Vello Kuldna uurimusega „Eestimaa Kirjanduse Ühingu Muuseum (Provintsiialmuuseum) 1842–1940” (Eesti Ajaloomuuseum. Tõid ajaloo alalt 4, 2002, lk. 9–58), sellele oli ettekande sisu suurel määral tuttav, kuid uude oli kogude kasvamise graafik eri ajajärgude kaupa, mis näitas muidugi annetuste tunduvat kahanemist 1920.–1930. aastatel. Kuid paremaks muutus kogude korrastamise ja inventariseerimise tase; samuti suutis muuseum korraldada mitmeid olulisi üritusi: *Revaler Hansetage* 1926. aastal, Tallinna 700. aastapäevale pühendatud näitus 1919. aastal, genealoogianäitus 1933. aastal. Muuseumi mitmekülgsed kogude baasil loodi 1941. aastal Eesti Ajaloomuuseum ja Eesti Loodusmuuseum ning osa kunstikogust läks Eesti Kunstimuuseumile.

Mai Levini ettekanne andis ülevaate 20. sajandil tegutsenud baltisaksa naiskunstnikest põlvkonniti, alates Sally von Kügelgenist, Amalie Alexandrine von Wistinghausenist, Marie Dückerist, Lydia von Ruckteschellist jt., kelle

sünnidaatumid kõiguvad aastate 1847–1863 vahel. Mõnevõrra nooremad, Helsingis, Peterburis ja Pariisis õppinud kunstnikud koondusid ümber 1904. a. Tallinnas asutatud Tarbekunsti Ateljee, mille järglaseks oli aastail 1927–1935 Magda Lutheri asutatud Ruumikunsti Ateljee. Nende Eesti disainiajaloo seisukohalt tähelepanuväärsete ettevõtete tegevust pole seni piisavalt uuritud. Selle põlvkonna silmapaistvamaid kunstnikke olid maali ja restauraator Lilly Walther, Riigi Kunsttööstuskooli metalliosakonna juhataja ning õppejõud teistelgi aladel (emailimine, akvarell) Klara Zeidler, 1927. aastal Hamburgi asunud skulptor Constance von Wetter-Rosenthal, suure osa oma elust USA-s, elu lõpu aga Portugalis veetnud siluetimeister Eveline von Maydel, Ants Laikmaa andekamaid õpilasi, pärast sõda Berliinis tegutsenud Erna von Brinckmann-Westphal. Andekaid noori – näiteks graafikud Liselotte Knüpfner-Ferber ja Dagmar Bette-Punga – lõpetas sõja ning ümberasumise eelõhtul Riigi Kunsttööstuskooli. Umbes 40 naiskunstnikku võttis aktiivselt osa Eesti kunstielust ning rikastas eesti kunsti uude seade tahkudega.

Mitmed nimetatud kunstnikud olid esindatud sealsamas Keskraamatukogus eksponeeritud, Anne Untera koostatud näitusel Eesti Kunstimuuseumi ja mõnede Tallinna galeriide kogudesse kuuluvaist töödest. A. Untera tutvustas auditooriumile koostamisprintsipi ning autoreid. Näitus püstitas probleemi baltisaksa kunsti piiridest, sest eksponeeritud olid niihästi Sillamäel sündinud, ent Peterburi ja Müncheni akadeemias õppinud ja vene koolkonnale küllaltki lähedase Nikolai Bergholzi kui ka baltisaksa päritolu, ent sügavalt eesti rahvuslikku kunsti integreerunud Paul Burmani ja Kuno Veeberi tööd. Kunstnikke, kes asetsevad otsekui kahe kunstikultuuri piiril, leidub sõjaeelses kunstis veelgi.

Mai Levin